

breu síntesi de l'estatus social dels difunts i, finalment, un informe de l'associació entre la necròpoli i l'anomenada «Villa Gordiani».

Erpetti hi afegeix encara un apèndix, la història de les excavacions a les àrees de Tor Sapienza, Acqua Bollicante i Tor de' Schiavi, des de les primeres notícies al segle XVI fins al segle XX, un bon resum de les intervencions arqueològiques realitzades al jaciment fins als últims anys del segle anterior.

Clouen el llibre el llistat bibliogràfic, un índex epigràfic i, en darrer terme, fotografies de totes les inscripcions conservades, obtingudes totes elles pel mateix autor del llibre durant l'autòpsia de les peces. Les fotografies, que van precedides pel seu propi índex, són totes de bona qualitat i permeten llegir les inscripcions, sempre que l'estat de les peces ho permet. Només en alguna ocasió la imatge no permet llegir bé l'epígraf, com la Tav. IV, 3, en què el suport epigràfic és tan llarg que la imatge mostra la peça esbiaixada i per tant les últimes lletres són difícils de llegir. En canvi, en un altre cas (Tav. VI, 3 i 4), ofereix la imatge d'una peça i tot seguit una ampliació tractada d'aquesta.

El llibre de Marco Erpetti és un estudi molt complet de l'àrea sepulcral en qüestió: ofereix al lector una àmplia contextualització arqueològica i topogràfica que omple els buits de la bibliografia anterior, així com una nova edició dels *tituli* trobats allí, amb totes les millores que comporta una autòpsia a la lectura de textos per als quals les edicions de referència eren encara les del segle XIX.

D'altra banda, els comentaris de les peces són sempre pertinents i útils; també són de gran valor les dades presentades en l'apartat de conclusions: el mètode seguit per Erpetti

per a reconstruir una àrea arqueològica perduda a partir dels *tituli pedaturae* és extrapolable a d'altres jaciments. Tot plegat, la contextualització, el *corpus* epigràfic i l'estudi de l'estatus dels difunts enterrats a l'indret, de les *pedaturae* i de la tipologia de monuments funeraris permeten una excel·lent intel·lecció d'una àrea arqueològica que mai no havia estat tractada de manera conjunta, així com d'altres necròpolis suburbanes similars. En conseqüència, el llibre que ressenyem és sens dubte producte d'un treball molt ben realitzat.

Per concloure aquesta ressenya, hem d'agrair l'ús abundant de fotografies, plànols i taules que, en el cas dels primers, forneixen els lectors d'encara més informació sobre l'àrea tractada i, pel que fa a les últimes, contribueixen a presentar la informació d'una manera esquemàtica, cosa sempre útil per a qui busqui alguna referència concreta. Pel que fa a l'organització interna del llibre, les notes es troben sempre al final de cada capítol, fet comprensible atesa l'extensió considerable de moltes d'elles. Per últim, els errors tipogràfics són sempre inevitables en obres d'una determinada dimensió; en aquest cas, però, només n'hem trobat un, que tanmateix és en un lloc delicat perquè afecta un dels *tituli* editats novament per Erpetti: en efecte, a la pàgina 76, la inscripció del sepulcre 21 presenta a la primera línia un *Cn(aei) Pompel*, sens dubte, un error per *Pompei*, tal com hom pot apreciar a la fotografia de la Tav. IX, 6. No obstant això, es tracta d'un error fàcilment esmenable que no desmereix en absolut el valor d'aquest treball.

Víctor González Galera

Francesca ROHR VIO, Emanuele M. CIAMPINI (eds.), *La lupa sul Nilo. Gaio Cornelio Gallo tra Roma e l'Egitto* (Antichistica 7. Storia ed epigrafia 3), Venezia, Edizioni Ca' Foscari, 2015, 217 pp. ISBN: 978-88-6969-015-0.

El volum que ressenyem és el resultat del congrés internacional «La lupa sul Nilo. Gaio Cornelio Gallo tra Roma e l'Egitto» celebrat a Venècia el 14 d'octubre del 2013, a l'empara de la Università Ca' Foscari i de l'Associació Italiana de Cultura Clàssica. L'objectiu del congrés no era cap altre que abordar des de múltiples perspectives una figura tan atractiva com la de Corneli Gal, un personatge que ho té tot: home d'acció i de política, poeta, militar i —per acabar-ho d'adobar— empès al suïcidi i condemnat a l'oblit. Naturalment, davant d'un tema tan ambiciós, no sorprèn que els participants del congrés, les comunicacions dels quals es recullen aquí, provenguin de disciplines diverses i al mateix temps complementàries com l'epigrafia, la papirologia, els estudis literaris i els jurídics.

De primer, cal començar amb una biografia de l'autor objecte d'estudi, i això és exactament el que trobem en el primer treball del llibre, obra de Francesca Rohr Vio, «Gaio Cornelio Gallo: una biografia problematica» (11-28). Tal com anuncia el títol, lluny d'ésser una qüestió totalment resolta, encara resten moltes incògnites sobre la vida de Corneli Gal, començant per la seva pàtria natal fins a les causes de la seva caiguda en desgràcia, passant per la relació de Gal amb *Volumnia Cytheris*, la *Lycoris* dels seus poemes, i el govern d'Egipte. Rohr Vio fa un repàs exhaustiu de les dades biogràfiques disponibles i n'extreu tot el suc possible.

La segona aportació, «*Minima Aegyptiaca* – The Hieroglyphic Text on the Stele of *Caius Cornelius Gallus*. A Note on the Egyptian Image of Roman Power» (29-33), d'Emanuele M. Ciampini, tracta breument el text jeroglífic de la cèlebre estela trilingüe erigida per Corneli Gal a *Philae*; en concret se centra en l'adaptació de la titulatura dels monarques egipcis a Octavià, el nou sobirà del país, i en el paper del *praefectus* com a intermediari seu.

A continuació, trobem un altre treball de contextualització de Corneli Gal: l'autor n'és Alessandro Roccati i duu com a nom «L'Egitto Ellenistico, una babele di lingue» (37-43), que naturalment aborda la diversitat lingüística de l'Egipte ptolomaic amb què es troben Octavià i Gal quan ocupen el país del Nil. El quart estudi, «Un poète triomphe aux confins de l'oikoumène: la version latine de la trilingue de *Philae*» (45-59), de Giovannella Cresci Marrone, analitza la introducció del llatí, la llengua dels vencedors, a Egipte: de nou tornem a l'estela trilingüe de *Philae* i en aquesta ocasió l'objecte d'atenció és el text llatí, en el qual l'autora veu encertadament una mena de *res gestae* de Gal, redactades pel mateix governador d'Egipte, com ho evidencia d'altra banda l'ús de certes expressions absents de l'epigrafia pública i restringida més aviat a la poesia epigràfica.

La cinquena aportació, «*Cornelius Gallus* père de la poésie élégiaque: réalité littéraire ou reconstruction politique?» (61-76), de Bénédicte Delignon, s'ocupa de la imatge de Corneli Gal en l'obra de Virgili, Propèrce i Ovidi, abans i després de la caiguda en desgràcia del poeta.

Sota l'epígraf «Cornelio Gallo e i papiri» (77-107), Mario Carpasso analitza la figura de Corneli Gal a partir de tres papirs completament diferents. Naturalment, el primer lloc l'ocupa el paper de Qasr Ibrim: descriu la singladura d'aquest text, no exempt de polèmica, en part per la decepció d'alguns estudiosos que esperaven trobar quelcom més en aquests versos, i també per les sospites d'una infundada falsificació que el mateix Carpasso es va encarregar d'esvaïr després d'estudiar personalment el paper. A continuació, Carpasso tracta l'atribució a Corneli Gal de la invenció d'una nova varietat de full papiraci, la *charta Corneliiana*, una notícia recollida per Isidor de Sevilla en les seves *Etimologies*, i que evidencia l'interès de Gal en el comerç del paper, atès que la varietat *Corneliiana*

era d'una qualitat més aviat mediocre. Per últim, Carpasso s'ocupa del POxyXXXVII 2820, un fragment papiraci que conserva dues columnes de text pertinents a una obra historiogràfica grega. El text, tot i el seu estat fragmentari, narra els preparatius a Egipte davant d'una expedició militar, com ara el posicionament de guarnicions a les fronteres del país i la reconstrucció de la flota d'una Cleòpatra. Com és d'esperar, algunes veus han suggerit que l'autor dels preparatius no és cap altre que Corneli Gal, davant d'una possible invasió d'Egipte per part d'August, mentre que d'altres refuten, i segurament amb raó, aquesta hipòtesi i en proposen d'altres més versemblants, examinades per Carpasso.

El setè treball s'ocupa, com el seu títol indica, de «Gli aspetti processuali della vicenda di Cornelio Gallo» (107-162). El seu autor Francesco Arcaria tracta a bastament múltiples qüestions sobre el judici de Corneli Gal des de diverses perspectives, com ara el paper d'August en l'afer o el fet que es tracti d'un procés judicial en què és el senat qui actua com a tribunal i dictamina sentència, allunyant-se de les pràctiques habituals d'aquest cos els últims anys de la República.

L'últim estudi del llibre que ressenyem duu com a títol «Cornelio Gallo all'alba del

terzo millennio. Rassegna bibliografica per gli anni 2000-2003» (163-211), de Paola Gagliardi, i és una utilíssima relació de l'estat de la qüestió sobre Corneli Gal. El capítol s'estructura a l'entorn de diversos apartats que abasten el total dels estudis gallians: orígens familiars del poeta, carrera, procés judicial, sentència i mort, *damnatio memoriae*, *testimonia*, acusacions, les inscripcions de l'obelisc al Vaticà i de l'estela de *Philae*, la figura de Gal com a poeta o la impressió causada per la mort de Gal en poetes contemporanis, que el representen en les seves obres com a fantasma. Tot plegat amb un comentari de la bibliografia al respecte, tal com promet el títol del capítol.

Clou el llibre un índex de noms, sempre útil. En definitiva, tenim a les mans un bon compendi dels estudis actuals sobre la figura de Corneli Gal, el resultat d'un congrés interdisciplinari que ha permès abordar la figura del personatge des d'un gran nombre de perspectives l'estudi de les quals és tanmateix imprescindible a l'hora de conèixer en profunditat un home tan complex com ho és l'objecte d'aquesta sèrie de treballs.

Víctor González Galera

Marco BUONOCORE (a cura di), *Gaetano Marini (1742-1815) protagonista della cultura europea. Scritti per il bicentenario della morte* (Studi e testi 492-493), 2 vol., Biblioteca Apostolica Vaticana, 2015, Città del Vaticano. ISBN: 978-88-210-0930-3.

I volumi 492 e 493 della prestigiosa collana Studi e Testi della Biblioteca Apostolica Vaticana, usciti nel 2015, sono dedicati a Gaetano Marini (Santarcangelo di Romagna 18 dicembre 1742 - Paris 17 maggio 1815) noto erudito, studioso delle discipline classiche e protagonista di importanti vicende dell'epoca napoleonica e rivoluzionaria. Accorto e coraggioso curatore della monumentale opera,

che conta ben 1.767 pagine, è l'autorevole studioso Marco Buonocore che ha voluto raccogliere le testimonianze di quanti «nei loro percorsi scientifici si sono direttamente o indirettamente con lui [G. Marini] confrontati» (p. 11). Il curatore ha vinto la sfida contro le tante difficoltà che un lavoro di questo tipo comporta, contro i limiti di spazio che ci si deve imporre e delle conseguenze che